

Spanje: eenheid en verdeeldheid, 1474-1700

M.A. Ebben

Iedere uiteenzetting over het staatsvormingsproces in het vroegmoderne Spanje moet beginnen met de vaststelling dat er vóór 1716 geen sprake was van één Spaanse staat. Die ontstond pas toen de Bourbons na de Spaanse Successie-Oorlog (1700-1714) Spanje verenigden. Vóór die tijd hielden Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië (1474-1516) een aantal Spaanse koninkrijken in een dynastieke unie bijeen en maakten de Spaanse Habsburgers (1556-1700) ze tot onderdeel van hun wereldrijk zonder ze in één staat met elkaar te verbinden. De rijken van Ferdinand en Isabella en de Spaanse Habsburgers waren conglomeraten van koninkrijken, vorstendommen en koloniale territoria.

De volgende bladzijden handelen over de wijze waarop de Spaanse vorsten hun bezittingen bijeen hielden en welke oplossingen zij vonden voor de problemen die zich voordeden bij het instandhouden van hun rijk. Kenmerkend was dat er noch een netwerk van gelijkvormige staatsinstellingen tot stand kwam waarin de territoria met elkaar verbonden werden, noch een eenvormige organisatie die de inkomsten garandeerde ten behoeve van de instandhouding van het rijk. In plaats daarvan steunden de Spaanse vorsten bijna volkomen op de inkomsten van het koninkrijk Castilië en zijn Amerikaanse koloniën. Aangetoond wordt dat Castilië op den duur niet meer in staat was de kosten van het rijk te dragen en dat de Spaanse Habsburgers niet in staat waren hervormingen door te voeren die moesten leiden tot de integratie van de Spaanse koninkrijken tot één staat.

Eerst wordt het territorium afgebakend waarbinnen de Spaanse koningen tussen 1474 en 1700 hun macht uitoefenden. Vervolgens wordt de aandacht gericht op de ontwikkelingen in de bureaucratie, het leger, de fiscale organisatie en de wijze waarop de Spaanse vorsten hun gezag rechtvaardigden.

Het Iberisch schiereiland, omgeven door de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee en in het noorden begrensd door een hoge bergketen, de Pyreneeën, is een perfect afgerond geografische geheel. Het is verleidelijk te veronderstellen dat de bewoners van het schiereiland in overeenstemming met de omstandigheden die de natuur hun ogenschijnlijk biedt, één gemeenschappelijke historische bestemming hebben. Het schiereiland is echter geen eenvormige geografische eenheid, het is een continent op zich met een veelheid aan klimatologische verschillen, met hoge en, door een gebrek aan passen, bijna onoverbrugbare bergketens en met afgesloten valleien en barre hoogvlaktes. Achter de natuurlijke barrières ontstonden werelden die weliswaar in

vele aspecten gelijkenissen vertoonden, maar die ook wezenlijk van elkaar verschilden in taal, cultuur en sociale en economische organisatie. Deze werelden hadden een pluriform karakter door de Iberische, Romeinse, Germaanse, islamitische en joodse invloeden waaraan zij in de loop der eeuwen bloot hadden gestaan.

Aan het einde van de vijftiende eeuw waren er vijf koninkrijken: Castilië in het centrum, het islamitische Granada in het zuiden, het Atlantische Portugal, het bergkoninkrijk Navarra in de Pyreneeën en Aragon met zijn Mediterrane kusten en havens. Aragon bestond op zich weer uit de koninkrijken Aragon, Valencia, Majorca, Sardinië, Napels, Sicilië en het graafschap Catalonië met ieder een eigen *Cortes* (parlement), eigen instituties, eigen wetten en een eigen muntstelsel. Bovendien genoten de Baskische provincies in het koninkrijk Castilië een grote zelfstandigheid.

Isabella van Castilië en Ferdinand van Aragon worden beschouwd als de grondleggers van het moderne Spanje omdat zij, door elkaar te huwen, de kronen van Castilië en Aragon verenigden. In de tijd dat zij aan de macht waren, gaven zij echter geen blijk van pogingen de erflanden van Aragon en Castilië op te laten gaan in één staat. Integendeel, beide monarchen regeerden over hun koninkrijken alsof zij koningen van elk apart waren. Zij eerbiedigden de bestaande vrijheden, privileges en tradities van de verschillende koninkrijken plechtig.

Alleen in zaken die oorlog, buitenlandse betrekkingen en religie betroffen, traden zij op als vorsten van alle rijksdelen tezamen. De oorlogspolitiek van de unie werd door het koningspaar bepaald en de relaties met andere vorsten werden door een korps van diplomaten dat onder hun gezag stond, onderhouden. Sinds 1492, toen Ferdinand en Isabella hun joodse onderdanen voor de keuze hadden gesteld zich te bekeren of het land te verlaten, bestond er in heel Spanje officieel eenheid van godsdienst. In nauwe samenwerking met de Kerk streefden de monarchen ernaar joodse en islamitische elementen uit de Spaanse samenleving te verwijderen. Er werd een inquisitie ingesteld, die grotendeels onder gezag van de koningen viel, om het 'ongeloof' te bestrijden. De inquisiteurs waren niet gebonden aan de grenzen van de verschillende koninkrijken en vorstendommen, maar opereerden in alle delen van het rijk.

De samenwerking tussen Kerk en kroon werd versterkt door de toenemende invloed van de vorsten op de benoeming van bisschoppen in Castilië en Aragon. De paus bevestigde de gang van zaken door Ferdinand en Isabella de titel *Katholieke Koningen* te verlenen en hun het patronaat over de Kerk te geven in alle te veroveren gebieden in de Nieuwe Wereld.

Kenmerkend voor de relaties tussen de koninkrijken was dat Castilië, door de machtspositie die de kroon er verwierf en door de specifieke fiscale en bestuurlijke verhoudingen, het magnetisch centrum voor de monarchen werd. In de Aragonese koninkrijken daarentegen, waar parlementaire tradities veel sterker waren, hadden de onderdanen grote invloed op het bestuur en een sterke greep op de financiën. Ondanks

de sterke aantrekkingskracht die het koninkrijk Castilië op de Katholieke Koningen uitoefende, groeide het niet uit tot de permanente zetel van een centrale regering voor het Castiliaanse-Aragonese rijk. De vorsten waren steeds op reis en stonden in direct contact met de plaatselijke autoriteiten.

Met de komst van Filips II (1556-1598) trad een nieuwe dynastie aan: die van de Spaanse Habsburgers. Filips had van zijn vader Karel V de Spaanse koninkrijken samen met de Bourgondische erflanden toegewezen gekregen. Filips vergrootte zijn rijk in 1580 door de troon van Portugal op te eisen. Het rijk van Filips was een waar wereldrijk dat reikte tot de Nederlanden in het noorden, tot Angola en Mozambique in het zuiden van Afrika, tot Peru en Mexico in Amerika en tot de Filipijnen en Ceylon in Azië.

Filips II werd net als zijn voorouders sterk aangetrokken door Castilië vanwege de sterke machtspositie die de kroon er genoot en de vaste greep die de vorst er had op de koninklijke inkomsten in het koninkrijk zelf en uit zijn koloniën in de Nieuwe Wereld. Filips maakte Castilië tot zijn machtsbasis en bovendien tot het permanente bestuurscentrum van zijn rijk.

Hij en zijn opvolgers voerden in hun rijk een tweeslachtige bestuurspolitiek. Enerzijds bestuurden zij hun territoria zonder ze met elkaar in een netwerk van gelijkvormige staatsinstellingen te verbinden, noch streefden zij naar unificatie van wetten en vrijheden. De Spaans-Habsburgse koningen, die de losse rijksdelen slechts in een personele unie bijeenhielden, bestuurden ze vanuit Madrid alsof zij van ieder deel apart koningen waren. Anderzijds vormden zij in de loop der tijd in Madrid een centraal stelsel van raden, dat zij als een soort suprastructuur boven de bonte verzameling van losse over de hele wereld verspreide rijksdelen plaatsten.

In het bestuurscentrum kwam men noch tot een uitgebalanceerde politiek ten aanzien van de onderlinge relaties tussen de rijksdelen, noch slaagde men erin een duurzaam systeem te ontwikkelen van evenwichtige en regelmatige financiële bijdragen van alle samenstellende delen ten behoeve van het behoud van het rijk. In plaats daarvan gaven de Spaanse Habsburgers er de voorkeur aan het leeuwedeel van de kosten van de centrale (oorlogs-)politiek en van het bestuursapparaat te betalen met de financiële middelen die hun in het koninkrijk Castilië en zijn koloniën in de Nieuwe Wereld ter beschikking stonden.

De Spaanse Habsburgers kozen voor de weg van de minste weerstand. In Castilië hadden hun voorouders, de Katholieke Koningen, in samenwerking met de steden en de Kerk de grondslagen gelegd voor een fiscaal systeem dat de koning hoge inkomsten opleverde en hem grote vrijheid bood in de besteding van de geïnde gelden. De Castilianen beschikten in vergelijking met de onderdanen in de meeste andere rijksdelen over weinig legale en institutionele middelen om de vorst in zijn financiële eisen af te remmen.

In tegenstelling tot de Aragonese gebiedsdelen waren de Katholieke Koningen erin geslaagd in Castilië een eigen koninklijk bestuursapparaat te vestigen dat onafhankelijk van parlementaire instellingen opereerde en dat door hen werd beheerst.

Van oudsher was de Koningsraad (*Consejo Real* of *Consejo de Castilla*), waarin bisschoppen, prelaten en leden van de voornaamste adellijke families zitting hadden, het belangrijkste advies- en deels ook bestuursorgaan van de vorst. Van de oude Koningsraad werden in de loop van de regering van Ferdinand en Isabella enkele kamers of raden afgesplitst, waarvan er hier drie worden genoemd. De raden hadden ieder eigen taken opgelegd gekregen. De eerste, de Raad van State (*Consejo de Estado*), hield zich bezig met de buitenlandse politiek. De tweede, de Raad van Justitie (*Consejo de Justicia*), fungeerde als de Hoge Raad van het koninkrijk.

Voor de rationalisering van de organisatie van de rechtspraak lieten zij in het noorden en het zuiden van Castilië twee koninklijke rechtbanken, een *Audiencia* en een *Chancillería*, oprichten die in rang van elkaar verschilden. Tegen uitspraken die door de *Audiencia* waren gedaan, kon men bij de *Chancillería* in beroep gaan. Nam men geen genoegen met het oordeel van deze rechtbank dan bestond er in principe de mogelijkheid de zaak voor te leggen aan de Hoge Raad die door de koningen zelf werd voorgezeten.

Op initiatief van Ferdinand en Isabella werden wetten, gerechtelijke uitspraken en koninklijke besluiten gecompileerd in een groot werk dat verspreid werd over het koninkrijk. De vorsten wilden met dit werk en de genoemde hervormingen de rechtsprekende macht uitdrukkelijk naar zich toetrekken.

De leden van de derde raad, de *Consejo de Hacienda*, waakten over de koninklijke financiën en konden hierbij steunen op het werk van twee rekenkamers. Deze rekenkamers waren door Ferdinand en Isabella gereorganiseerd met het doel beter inzicht te krijgen in de inkomsten van de kroon. Opvallend is de hoge mate waarin zij de financiën centraliseerden en door administratieve verbeteringen hun greep op de gelden van de kroon versterkten.

De hervormingen in bestuur en rechtspraak leidden tot een toename van het aantal ambtenaren dat specifieke kennis en deskundigheid moest bezitten. Voor de bezetting van de posten in de raden vermeden de monarchen zo veel mogelijk de aanstelling van hoge edelen en wezen zij bij voorkeur zogenaamde *letrados* aan: personen afkomstig uit de stedelijke elite, lage adel en geestelijkheid, die rechtenstudies hadden voltooid aan een van de Castiliaanse universiteiten. In de juridische instellingen, de rekenkamers en de ondersteunende secretariaten waren uitsluitend *letrados* werkzaam. De Raad van State, bleef echter bij uitstek een raad voor de hoge adel en de hoogste clerus.

Tijdens de regeringen van Karel V en Filips II ontstond, deels door differentiatie van het bestuurapparaat van de Katholieke Koningen, deels door eigen toevoegingen, een complex stelsel van raden. Er waren twee groepen te onderscheiden: raden waarin

zaken werden behandeld die het hele Spaans-Habsburgse Rijk betroffen en raden met competentie over zaken betreffende één rijksdeel. Voorbeelden van de eerste waren de Raad van State, de Raad van Financiën, de Raad van Oorlog en Marine. Tot de tweede groep behoorden onder andere de Raad van Castilië, de Raad van Aragon, de Raad van Vlaanderen en de Raad van Indië.

De colleges van de eerste groep vormden een soort overkoepelende structuur over besturen van alle rijksdelen heen. In deze suprastructuur werd beleid ontwikkeld voor het Spaans-Habsburgse rijk in zijn geheel. In de tweede groep werd de koers bepaald voor het optreden van de koning in ieder koninkrijk afzonderlijk. Dit gebeurde in overleg met leden uit de raden van de eerste groep.

Het stelsel kende een aantal problemen die een verlamme werking hadden op zijn functioneren. Zo ontbrak het aan een duidelijke hiërarchische structuur. Bovendien bleek in de praktijk de afbakening van de competenties zeer gebrekkig en ontbronden veelvuldig heftige juridische conflicten tussen de raden onderling. De meest verlamme werking op het functioneren van de raden hadden de voortdurende onderlinge twisten tussen de Castiliaanse adellijke families, facties en dynastieën van ambtenaren die zich tijdens de regeringen van de Spaans-Habsburgse vorsten meester hadden gemaakt van het koninklijke administratieve apparaat. De raadsleden en ambtenaren, die geen homogene macht vormden, maar een brede schakering van Castiliaanse belangengroepen waren, bestreden elkaar en deden pogingen de raden en de ondersteunende secretariaten te domineren. Rivaliteit tussen families en facties droegen niet alleen bij tot conflicten tussen raden, maar zorgden ook voor grote interne onenigheid.

De vorsten hadden de onbeheersbaarheid van de bestuursinstellingen zelf in de hand gewerkt door de verkoop van ambten, waarbij het de vorst in de eerste plaats ging om de opbrengsten. Zij hadden het oude principe van de Katholieke Koningen om de hoge adel zoveel mogelijk buiten het koninklijk bestuur te houden en leden uit de lage adel en het stedelijk patriciaat te benoemen in toenemende mate veronachtzaamd.

De rol van de, vrijwel uitsluitend Castiliaanse hoge adel aan het koninklijk hof in Madrid en in de centrale bureaucratie werd in de zeventiende eeuw prominenter en men kan zeggen dat onder Filips III en Filips IV de feitelijke macht in handen was van adellijke favorieten en hun cliëntèles. Zij schroomden niet pogingen te doen het koninklijk bestuur te monopoliseren en in dienst te stellen van hun eigenbelang.

De onmacht en desinteresse van de koning de misstanden in het bestuur aan te pakken, gevoegd bij de gevoelige diplomatieke en militaire nederlagen die Spanje in de zeventiende eeuw leed, leidden tot een onherstelbaar verlies aan prestige en gezag voor de Spaanse Monarchie in binnen- en buitenland.

Huidige beroepsmilitairen kan men ambtenaren noemen in dienst van de overheid met

de taak de landsgrenzen te verdedigen. In de vroegmoderne tijd kan men moeilijk spreken van militairen als overheidsambtenaren. De strijdkrachten die de Katholieke Koningen ter zijde stonden in hun oorlogen, waren gemêleerd van samenstelling. De legers die zij voor de muren van Granada, het laatste islamitische bolwerk op het Iberisch schiereiland, verzamelden, bestonden uit troepen van hun vazallen, milities van de Castiliaanse steden, huurlingeneenheden en rekruten uit de domeinen van de kroon.

Er was geen sprake van een integratie van deze verschillende troepen tot één leger. Evenmin ontstond er een leger met een permanent karakter. Na de verovering van Granada werden de strijdkrachten ontbonden en keerden rekruten, milities en huursoldaten terug naar huis of vestigden zich in de veroverde gebieden.

De kosten van een dergelijk leger waren voor de vorsten, in vergelijking met die van de strijdkrachten van de Spaanse Habsburgers, beperkt. De troepen van de vazallen, die de vorst plichtmatig in de oorlog te hulp kwamen, werden door deze edelen zelf uitgerust en onderhouden. De stedelijke milities werden onderhouden op kosten van de *Santa Hermandad*, een broederschap van Castiliaanse steden, die op aandringen van Ferdinand en Isabella was opgericht.

Dit genootschap was in feite een samenwerkingsverband tussen de steden en de kroon in de gezamenlijke strijd tegen adellijke magnaten die het platteland en de steden in de vijftiende eeuw terroriseerden. Beide partijen hadden één doel: de pacificatie van de adel. De steden wilden een einde maken aan de voortdurende burgeroorlogen waarin de adel het land meesleepte omdat het krijgsgeweld het contact tussen stad en platteland verstoorde en de handel ernstig belemmerde. Ferdinand wilde de hoge adel tot de orde roepen en het koninklijk gezag herstellen. De *Santa Hermandad* bood hiervoor de militaire mogelijkheden door subsidies te verlenen en troepen te leveren die onder koninklijk bevel werden gesteld.

Nadelen van dit soort samengestelde legers waren echter dat het veel tijd kostte de verschillende eenheden op te roepen en ze tot één leger te vormen. Bovendien was de afhankelijkheid van vazallen en de medewerking van de steden voor de vorst een hinderlijke zaak in de zin dat hij bij het bereiken van zijn doelen rekening moest houden met anderen. De vorsten gingen op den duur in toenemende mate gebruik maken van huurlingenlegers.

Een aantal structurele veranderingen in de Westeuropese oorlogvoering die zich vanaf het einde van de Middeleeuwen hadden voltrokken, de reusachtige omvang van het rijk en de vrijwel permanente staat van oorlog waarin het sinds het einde van de zestiende eeuw verkeerde, hadden de strijdmacht van de Spaans-Habsburgse vorsten in omvang doen toenemen. Hadden de Katholieke Koningen in de jaren 1470 een legermacht van zo'n twintigduizend man, Filips II beschikte aan het einde van zijn regering over zo'n tweehonderdduizend man en Filips IV in de jaren dertig van de zeventiende eeuw over zo'n driehonderdduizend man.

Het leger van de Spaanse Habsburgers was een leger dat volledig in dienst was van de koning. De organisatie, de uitrusting, de bevoorrading en leiding van het leger waren in handen van de koning. In zijn opdracht werden de legers door familieleden of hoge Spaanse en Italiaanse edelen aangevoerd, die aan hem verantwoording schuldig waren.

De Spaanse legers bestonden sinds Filips II vrijwel uitsluitend uit huurlingen van vele nationaliteiten, die door professionele bemiddelaars voor de koning werden geworven. Al naar gelang de behoefte breidden de Spaans-Habsburgse monarchen hun legers uit door huurtroepen te contracteren of krompen ze in door huurlingen naar huis te sturen. De Spaanse en Zuiditaliaanse infanteristen echter, de zogenaamde *Tercios*, vormden de harde kern van het leger en waren permanent in dienst.

De kosten van de betaling en het instandhouden van de strijdmacht, die uitgegroeid was tot een ware, allesverslindende 'oorlogsmachine', waren voor rekening van de koning. Meer dan tachtig procent van de uitgaven die de Spaans-Habsburgse koningen deden, werden besteed aan militaire doeleinden.

De Spaans-Habsburgse vorsten maakten voor de financiering van hun 'oorlogsmachine' gebruik van de goede organisatie van de koninklijke financiën in Castilië, de grote onafhankelijkheid die de vorsten er genoten in de besteding van de gelden; alsmede van de Amerikaanse edelmetalen, die tot hun vrije beschikking stonden. De sterke en onafhankelijke financiële positie van de Spaanse koningen in Castilië was het resultaat, deels van de inspanningen van de Katholieke Koningen, deels van de beschikking door het lot dat hun rijke goud- en zilvervondsten in de Nieuwe Wereld toebedeelde. De Spaanse Habsburgers steunden vrijwel volledig op de inkomsten die zij in Castilië en in zijn koloniën genoten. Een duurzaam systeem van regelmatige financiële bijdragen van alle rijkdelen, dat de lasten van Castilië had kunnen verlichten, brachten zij niet voort.

Ferdinand en Isabella hadden zich in Castilië verzekerd van een groot aantal inkomsten. Deze waren afkomstig uit bestaande, maar verwaarloosde belastingen en koninklijke voorrechten die door hen met succes waren opgeëist. In de Aragonese territoria was de situatie anders. Daar hadden hun voorgangers nooit financiële speelruimte weten te creëren en waren zelfs koninklijke inkomsten, zoals douane- en tolgelden in handen van lokale autoriteiten gevallen. De plaatselijke parlementen beschikten daarnaast over belangrijke middelen om de koning af te remmen en te controleren in zijn financiële eisen.

De belangrijkste bron van inkomsten voor de kroon van Castilië was de *alcabala*, een belasting van tien procent op de verkoop van goederen, die in 1342 aan de koning was toegekend om de strijd tegen de Moren te bekostigen. Aan het begin van de regering van Isabella en Ferdinand bracht deze belasting weinig op door verwaarlo-

zing van de organisatie van de inning door hun voorgangers, die bovendien veelal niet bij machte waren de belasting op te eisen. In samenwerking met de steden slaagden Ferdinand en Isabella erin de opbrengsten aanzienlijk te verhogen, maar zij moesten hiervoor wel een belangrijke concessie doen. De inning van de belasting werd aan de steden overgelaten en er werd besloten om om de tien jaar in gezamenlijk overleg een afkoopsom vast te stellen, die jaarlijks voor de *alcabala* betaald moest worden. Over de besteding van de betaalde sommen hadden de steden echter geen zeggenschap. De *alcabala* die de hoge adel in zijn territoria inde, wisten de Katholieke Koningen, evenmin als hun voorouders, op te eisen.

Inkomsten die Ferdinand en Isabella in Castilië in hoge mate onafhankelijk van hun onderdanen konden innen en besteden, waren de gelden die zij verkregen uit hoofde van koninklijke voorrechten. Zo hadden zij het monopolie op de verkoop van zout en moest éénvijfde van de opbrengst van alle grondstoffen die in Castilië werden gedolven aan de koninklijke schatkist worden afgedragen. Ook hadden de koningen van Castilië het recht belastingen te heffen op de export en de import van goederen, de verkoop van wol (het belangrijkste exportprodukt van het koninkrijk) en op het houden van schapen. Een nadeel was echter dat deze inkomsten afhankelijk waren van de economische conjunctuur.

Een andere bron van inkomsten waren de gelden die in beginsel aan de Kerk toebehoorden, maar die door de pausen aan de koningen van Castilië waren overgedragen. Deze overdracht van kerkelijke inkomsten moet gezien worden tegen de achtergrond van een lange traditie van oorlogvoering van de christelijke Spanjaarden tegen de islamitische Moren. Tijdens de *Reconquista*, de eeuwen durende herovering van islamitisch Spanje door de christenen, gaven pausen de koningen van Castilië opbrengsten van kerkelijk bezit om de strijd tegen het 'ongeloof' te bevorderen.

Dit proces van versmelting van een gedeelte van de kerkelijke inkomsten met die van de kroon kreeg onder de Katholieke Koningen nieuwe impulsen. De eerste impuls bestond uit de overdracht van éénderde deel van de kerkelijke tienden aan de koninklijke schatkist. De volgende kwam met de overdracht van de inkomsten die de Kerk in Spanje ontving door de verkoop van aflaten.

Tijdens de *Reconquista* had een aantal ridderordes uitgestrekte gebieden in het zuiden van Spanje veroverd, en hield deze sindsdien in bezit. De ordes hadden naast een militair, ook een geestelijk karakter en vielen onder het gezag van Rome. Het beheer en het vruchtgebruik van de goederen en bezittingen van de ridderordes werd door de paus ook aan de Spaanse kroon gegeven. De versmelting schreed voort onder de opvolgers van Ferdinand en Isabella en bereikte onder Filips II een moment waarop de inkomsten van de kroon van Castilië voor meer dan 20% bestonden uit kerkelijke bijdragen.

Tijdens de zestiende en zeventiende eeuw kregen de Spaanse Habsburgers te

maken met stijgende kosten voor het onderhoud van de 'oorlogsmachine' en het bureaucratische apparaat in Madrid. De financiële problemen werden voor de Spaanse Habsburgers des te nijpender, omdat, terwijl de kosten stegen, de inkomsten door de voortdurende inflatie en de teruglopende opbrengsten van de Amerikaanse zilvervloeden daalden. Bovendien had de economische crisis die Castilië in de zeventiende eeuw trof, nadelige gevolgen voor de inkomsten van de koning.

De Spaans-Habsburgse vorsten antwoordden op het geldprobleem met het verzwaren van bestaande belastingen en de invoering van nieuwe. Ook probeerden zij meer greep te krijgen op de inning van de belastingen en op het beheer van de geïnde gelden. De maatregelen die zij namen, hadden grote gevolgen voor de interne politieke verhoudingen en de economische ontwikkeling van het koninkrijk.

Aan het begin van zijn regering slaagde Filips II er vooral door de welwillende medewerking van de Kerk in de financiële positie van de kroon nog aanzienlijk te versterken, maar aan het einde van zijn bewind raakte hij in problemen. Hij zag zich genoodzaakt te onderhandelen met de steden over de hoogte van de afkoopsom voor de *alcabala*. Hij slaagde erin een verdubbeling van het oude bedrag te verkrijgen, maar deze regeling bood geen oplossing voor zijn geldproblemen. Hij kon er het verlies door inflatie niet eens mee compenseren. Ook het aanscherpen en invoeren van koninklijke monopolies leverden niet het gewenste resultaat en leidden soms tot volksoproeren en gewapende opstanden.

De steden maakten de koning duidelijk dat verhoging van de *alcabala* en verdere aanscherping van belastingen en monopolies de samenwerking ernstig zou verstoren. Wel waren de steden bereid de koning onder bepaalde voorwaarden incidentele bedragen, *millones*, toe te kennen. Besloten werd de *millones* te betalen met lokale accijnzen op vlees, wijn, azijn en olijfolie. De steden stelden als voorwaarden dat zij de inning en het beheer van de *millones* in handen kregen en in overleg met de koning in de *Cortes* de bestemming van de opbrengsten bepaalden. Dit was een gevoelige klap voor de financiële vrijheid van de monarch, die lang doorwerkte.

Hoewel Filips II de *millones* als een incidentele oplossing had gezien, waren zijn opvolgers Filips III en Filips IV gedwongen in toenemende mate op de *millones* te gaan steunen, en aldus verloor de kroon een steeds meer zeggenschap over de besteding van de financiën.

Om aan geldelijke middelen te komen gingen de Spaanse Habsburgers er toe over land van de kroon met bijbehorende privileges aan de adel te verkopen. Ook werden ambten, waardigheden en adellijke titels verkocht en stonden zij een toenemende invloed van de Castiliaanse elites in de koninklijke bestuursinstellingen toe in ruil voor financiële steun. Aldus werkten de Spaanse monarchen zelf mee aan de uitholling van de koninklijke macht in het koninkrijk. Bovendien zorgden zij met hun fiscale politiek voor de verzwakking van de economische positie van het koninkrijk en viel er voor de koning steeds minder af te romen.

Op den duur werd Castilië minder geschikt als spil van het rijk. De inkomsten die de vorst er genoot, waren niet meer toereikend voor de financiering van de centrale politiek en de monarchale macht werd er langzamerhand ondergraven.

Tijdens de regering van de Katholieke Koningen raakten de banden tussen de Kerk en de Spaanse kroon zo verstrengd dat men sinds het einde van de vijftiende eeuw kan spreken van een symbiose tussen Kerk en kroon. Het zou verkeerd zijn te veronderstellen dat de belangen van de Kerk ondergeschikt waren aan die van de kroon. De wederzijdse belangen waren op den duur zo met elkaar verbonden dat de Spaanse koningen het lot van de Spaanse Monarchie gingen vereenzelvigen met dat van de Kerk. Troon en altaar stonden naast elkaar en de koningen van Castilië, die in 1494 de titel Katholieke Koningen van de paus ontvingen, wierpen zich op als verdedigers van de Rooms-Katholieke Kerk.

Onder de Spaanse Habsburgers, in wier visie de Habsburgse dynastie de goddelijke opdracht en de morele plicht ten deel was gevallen het christendom over de wereld te verbreiden en te beschermen tegen ongeloof en ketterij, werd de identificatie alleen maar sterker. Deze goddelijke opdracht gold voor de Spaans-Habsburgse koningen als de leidraad en de rechtvaardiging voor hun handelen.

Een tweede element waarop de Spaanse koningen hun legitimiteit baseerden was de bescherming van de wet, de rechten en privileges van de volken en koninkrijken die deel uitmaakten van het rijk. De Katholieke Koningen, en later ook de Spaanse Habsburgers, maakten zichzelf tot de ware verdedigers van de bestaande wetten en vrijheden van ieder koninkrijk apart. Dit principe, dat typisch was voor het zestiende- en begin zeventiende-eeuwse Europa, paste geheel in de bestuurspolitiek van de Spaanse Habsburgers. Zij hadden een rijk opgebouwd door steeds nieuwe territoria aan hun bezittingen toe te voegen met instandhouding van de bestaande instituties, wetten en vrijheden. De nieuwe delen werden niet ingelijfd bij een rijk met aanpassing aan een compleet stelsel van wetten en gewoontes en aan een netwerk van gelijkvormige staatsinstellingen.

Tot aan het begin van de regering van Filips IV was de traditionele pluralistische politiek vol te houden, omdat de middelen die de koning uit Castilië en de Amerikaanse koloniën betrof, toereikend waren voor het instandhouden van het rijk. Maar toen Castilië economisch verzwakte, de koning in Castilië aan financiële armslag en bestedingsvrijheid moest inboeten en de elites het koninklijk gezag begonnen uit te hollen, werd het noodzakelijk de traditionele politiek te herzien. Het door een plunderpolitiek van de kroon uitgemergelde Castilië, dat bovendien door pest en hogersnoden ontvolkte, was niet langer in staat de zware last van het wereldrijk te dragen.

De favoriet en eerste minister van Filips IV, de graaf-hertog van Olivares,

ontvouwde in 1625 een politiek die een ware doorbraak was. Hij wilde dat de koning de oude wetten, vrijheden en instituties, die het Iberisch schiereiland verdeelden terzijde zou schuiven en zichzelf koning van één Spanje zou maken. Daarmee wilde hij zeggen dat de koninkrijken waaruit Spanje bestond, tot één hecht koninkrijk gemaakt moesten worden, onderworpen aan de stijl en de wetten van Castilië. Olivares dacht op deze wijze het Spaanse Rijk een bredere basis te geven en de financiële problemen te kunnen verlichten met regelmatige substantiële bijdragen van de overige Iberische koninkrijken.

Catalanen en Portugezen interpreteerden de plannen terecht als pogingen van de koning hen in te lijven bij Castilië en hun de Castiliaanse wetten en bestuursvormen op te leggen die de koning een veel grotere macht en fiscale vrijheid toekenden. Catalonië kwam in 1640 als eerste in opstand en werd pas in 1652 door Filips IV weer tot de orde gebracht. Portugal dat in hetzelfde jaar in opstand kwam, ging definitief voor de Spaanse Habsburgers verloren.

Na het débâcle van het beleid van Olivares greep Filips IV terug naar de traditionele politiek en bevestigde alle wetten en vrijheden van zijn onderdanen. Zelfs herstelde hij Catalonië, ondanks de getoonde ontrouw, in al zijn rechten en vrijheden. Het verarmende Castilië met zijn Amerikaanse koloniën bleef onverminderd het merendeel van de financiële lasten van het instortende rijk dragen. De Spaanse Habsburgers slaagden er niet in de oude pluralistische politiek te doorbreken en Spanje tot eenheid te brengen onder één regime van Castiliaanse wetten en gebruiken.

Het staatsvormingsproces in Spanje werd bepaald door eenheid en verdeeldheid. Deze tegenstrijdigheid kwam tot uiting in het politieke handelen van de Spaanse monarchen. Zij beschouwden hun territoria als onafhankelijk van elkaar bestaande rijkdelen, ieder met hun eigen wetten en staatsstructuren. Tegelijkertijd ontwikkelden zij echter een machtsbasis en een bestuurscentrum. Beide kwamen onvermijdelijk in het koninkrijk Castilië te liggen door de machtspositie die de vorst er had en door de specifieke fiscale en bestuurlijke verhoudingen die hem een grote zeggenschap over hoge inkomsten toestonden.

Toen de kosten voor de instandhouding van het Spaanse rijk toenamen en de inkomsten voor de koning in Castilië en zijn koloniën terugliepen, werden de Spaanse Habsburgers zich bewust van de beperkingen van hun politiek van nagenoeg eenzijdig leunen op Castilië. Slechts door concessies te doen aan hun Castiliaanse onderdanen slaagden de Spaanse koningen erin hun inkomsten te verhogen. De Castiliaanse elites maakten van de gelegenheid gebruik hun invloed in het bestuur te vergroten en de greep van de vorst op de koninklijke financiën te doen verslappen.

Aldus werd het koninkrijk minder geschikt voor de centrumfunctie die het sinds de regering van de Katholieke Koningen had vervuld. Pogingen om de machtsbasis

buiten Castilië uit te breiden, werden door de omringende koninkrijken verhinderd. Eigen staatsinstellingen, eigen parlementaire tradities en een besef van eigen identiteit waren te sterk voor de centraliserende krachten aan het hof in Madrid.

Literatuur

- A. Domínguez Ortiz, *The Golden Age of Spain, 1516-1659* (Londen 1971).
- J.H. Elliott, *Imperial Spain, 1469-1716* (Londen 1963).
- J.H. Elliott, *Spain and its world, 1500-1700* (Londen 1989).
- H. Kamen, *Spain in the later seventeenth century, 1665-1700* (Londen 1980).
- H. Kamen, *Spain, 1469-1714. A society of conflict* (Londen 1983).
- J. Lynch, *Spain under the Habsburgs I-II* (Oxford 1981).
- G. Parker, *The army of Flanders and the Spanish road, 1567-1659* (Cambridge 1987).
- R.A. Stradling, *Europe and the decline of Spain* (Londen 1981).